

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 5 Sayı: 22 Volume: 5 Issue: 22

Yaz 2012 Summer 2012

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

SÜLEYMAN NAZİF ŞİİRİNDE NAMIK KEMAL ETKİSİ
“THE INFLUENCE OF NAMIK KEMAL ON POETRY OF SÜLEYMAN NAZİF”

Ahmet DEMİR*

Öz

Türk edebiyatı tarihinde, Süleyman Nazif (1870-1927), Edebiyat-ı Cedide şiiri içerisinde değerlendirilir. Ancak Edebiyat-ı Cedide duyarlılığı ve anlayışı, Süleyman Nazif'in edebî kişiliğinin yalnızca bir yönünü oluşturur. Nazif, millî konulara hassasiyeti, siyasi tercihleri, hamasî ruhu ve üslubu, Osmanlı Devleti'nin yıkıldığı, yeni Türk devletinin kurulduğu bunalımlı dönemde vatanın ıstırap ve ümitlerine tercüman olması ile diğer Edebiyat-ı Cedide mensuplarından ayrılır. Pek çok edebiyat tarihçisi ve araştırmacısının Nazif'in şiir dünyası ile ilgili olarak öne sürdüğü temel düşüncelerden birisi, Nazif'in ilk şiirlerini topladığı *Gizli Figanlar* (1906) başta olmak üzere Namık Kemal (1840-1888) etkisinde olduğudur.

Çalışmamızda, pek çok kaynaktan genel bir tespit şeklinde dile getirilen Süleyman Nazif şiirindeki Namık Kemal etkisi, ayrıntılı bir biçimde irdelenmekte; konu, izlek, dil ve üslup, duygu, düşünce ve hayâl iklimi vb. bakımlardan karşılaştırmalı olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Süleyman Nazif, Namık Kemal, Şiir, İzlek, Şiir Dili.

Abstract

In Turkish literary history, Süleyman Nazif (1870-1927) is considered in the poetry of Edebiyat-ı Cedide. But, the sensitivity and comprehension of Edebiyat-ı Cedide, comprises the only one direction of Süleyman Nazif's literary character. Nazif diverges from the members of Edebiyat-ı Cedide with his sensibility to national topics, his politic preferences, his heroic spirit and style, his articulating the griefs and expectations of homeland in depressed period in which Ottoman Empire was destroyed, the new Turkish state was founded. One of the main ideas of literary historians and researchers that they put forward about the poetry of Nazif is that he has followed in and inspired from the poetry of Namık Kemal (1840-1888), which can especially be observed from his first poetry book the "Gizli Figanlar" (1906).

In this article, the influence of Namık Kemal on the poetry of Süleyman Nazif, which is expressed with general anchoring in many works, will be deeply investigated and evaluated in a comparative way, by taking into account criteria such as topic, theme, language and style, emotionality and imaginary etc.

Keywords: Süleyman Nazif, Namık Kemal, Poem, Theme, Poem Language.

Giriş

Türk edebiyatı tarihinde, Süleyman Nazif (1870-1927), Edebiyat-ı Cedide (Servet-i Fünûn) şiiri içerisinde değerlendirilir (Aktaş, 2011: 209; Akyüz, ? : 391; Enginün, 1998: 62-63;

* Yrd. Doç. Dr., Başkent Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü.

Ercilasun, 1989: 271; Gür, 1998: 66-69; Karakaş, 1988: 3, 18-21). Ancak Edebiyât-ı Cedîde duyarlılığı ve anlayışı, Süleyman Nazif'in edebî kişiliğinin yalnızca bir yönünü oluşturur. Nazif, millî, vatanî ve dinî konulara hassasiyeti, siyasî tercihleri, pek çok şiirine yansıyan hamasî ruhu ve üslûbu, Osmanlı Devleti'nin parçalandığı ve yıkıldığı, yeni Türk devletinin kurulduğu bunalımlı dönemde memleketin ıstırap ve ümitlerine tercüman olması ile diğer Edebiyât-ı Cedîde (Servet-i Fünûn) mensuplarından ayrılır. Dolayısıyla Süleyman Nazif'i, alışılmış sınıflama içinde bir gruba yerleştirmek zordur (Aktaş, 2011: 209-211; Akyüz, ?: 391-392; Gür, 1992; Enginün, 1998: 62-63; Karakaş, 1988: 18-21; Kurgan, 1955). Pek çok edebiyat tarihçisi ve araştırmacısının Nazif'in şiir dünyası ile ilgili olarak öne sürdüğü temel düşüncelerden birisi, Nazif'in ilk şiirlerini topladığı *Gizli Figanlar* (1906) başta olmak üzere Namık Kemal (1840-1888) etkisinde olduğu, onu takip ettiğidir (Aktaş, 2011: 214-215; Akyüz, ?: 391; Çağdaş, 1957: 30; Çetin, 1993: 233; Göçgün, 1987: 255-259; Gür, 1987: 202, 205-208; Gür, 1998: 68; Enginün, 1998: 62-63; Kabaklı, 1966: 591; Karakaş, 1988: 20; Köprülüzâde, 1927: 9-11; Kurgan, 1955: 3-9; Sevilen, 1957: 10). Şerif Aktaş, Süleyman Nazif için "O, bir Edebiyât-ı Cedîde şairinden ziyade, kendi dönemi şiirini de değerlendirmeye ve dikkate almaya eğilimli geç kalmış bir Namık Kemal takipçisidir." (2011: 214-215) derken bu gerçeğe dikkat çeker.

Bu bağlamda Nazif'in *Gizli Figanlar* (1906), *Firâk-ı Irak* (1918) ve *Malta Geceleri* (1924) adlı şiir kitaplarına ve kitapları dışında kalan şiirlerinden bazılarında ("Plevne, Cenk Türküsü, Harp Şarkısı, Nerde Osmanlılar, Türk İlâhisi" gibi) bakıldığında Namık Kemal etkisinde kalan bir şairle karşılaşırız. Bu noktada Süleyman Nazif'in, Namık Kemal'in kendi üzerindeki etkisine dair söyledikleri, birincil ağızdan bilgi olması ve Nazif üzerindeki Namık Kemal etkisini gözler önüne sermesi bakımından dikkate değerdir. Süleyman Nazif, *Namık Kemal* adlı çalışmasında Namık Kemal'in bütün bir Türk edebiyatı üzerindeki etkisini dile getirirken edip olarak kendisini yaratanın da Namık Kemal olduğunu şu cümlelerle ortaya koyar:

"Âsâr-ı Kemâl'i yalnız kitaplarda, gazete ve mecmû'â koleksiyonlarında aramayınız. Recâtzâde Ekrem'den Faruk Nafiz'e kadar hepimiz edîb-i a'zamın kendi isti'dâd ve kabiliyetimize göre, büyük, küçük birer eseriyiz. Bizi yaratan Allah, yetiştiren de Namık Kemâl'dir." (1922: 27).

Nazif, kendisi üzerindeki Namık Kemal etkisinin, çocukluk yıllarından itibaren yetiştirdiği çevreden kaynaklandığını şöyle dile getirir:

"Kemâl Bey Midilli'de mutasarrıf iken ben on üç, on dört yaşlarında okumaya heveskâr bir çocuktum. Maskat-i re'sim olan Diyarbekir'de hiçbir gün geçmezdi ki gerek bizim evimizde, gerek başka evlerin birçoğunda Kemâl'in ismi ve eserleri birkaç defa mevzû' bahs olmasın. O zaman İstanbul'da intişâr eden mecâmî-i mevcutaya mahzâ edîb-i a'zamın âsârına tesadüf olunur ümîdiyle müşteri kaydolunurlardı." (1922: 28).

Süleyman Nazif, Abdülhak Hamit'in *İlhâm-ı Vatan* adlı şiir kitabında yer alan "Mukaddime" başlıklı sunuş yazısında, edebiyatımızda vatanı, vatan sevgisini işleyen ilk şairin Namık Kemal olduğunu ifade ederken onun için kullandığı ifadeler, Nazif'in, Namık Kemal'e duyduğu hayranlığı da ortaya çıkarır:

"Şinasi'nin Avrupa'dan getirdiği şu'le-i 'irfân ile Kemâl'in isti'dâd-ı hudâ-dâdını ikad ettiği zamâna kadar, vatan muhabbeti hiçbir şâ'irimizin a'sâb-ı beyânından bir cereyân-ı hafif bile geçirmemişti. Vatanın mahâsin ü mesâibini belâgat-ı müşa'sa' u samîmiyyesiyle bizde ilk terennüm eden Namık Kemâl'dir. Başka bir münâsebetle de demiştim ki: saltanat-ı siyâsiyyemizin esâsını Sultan Osmân, saltanat-ı edebiyemizin temelini Namık Kemâl Bey vaz' etti. Bizde biri vatanın, diğeri vatan muhabbetinin mü'essisidir." (Hamit, 1918: 7).

Nazif'in Millî Mücadele yıllarında, kalemini vatan ve millet yoluna kullandığı için işgal kuvvetlerince sürgüne gönderildiği Malta'da -Süleyman Nazif, 23 Mart 1920'de tevkif edilerek Malta'ya sürülür ve Ekim 1921'e kadar burada tutulur (Karakaş, 1988: 133-134)- geçirdiği günlerin ürünü olan *Malta Geceleri*, Süleyman Nazif'in duygu ve düşünce dünyasında Namık Kemal'in yerini ortaya koyması bakımından da önemlidir. Nazif'in, bu eserinde yer alan

“Hasbihâllerim” başlıklı bölümde, vatanî ve millî duygularının öne çıktığı ve kendisiyle konuştuğu “Son Nefesimle Hasbihâl” şiirinin dışında, Namık Kemal’i kendisine yoldaş olarak gördüğü ve onunla vatanî, millî konulara dair ıstıraplarını paylaştığı “Namık Kemal ile Hasbihâl” adlı bir yazıya yer vermesi dikkat çekicidir. Yazıda Nazif, rüyâ âleminde yaşadığı bir an’ı anlatır. Adada gezdiği bir gün rüyâ âlemine dalar ve karşısında bütün ruhaniyetiyle Namık Kemal’i bulur. Vatan coğrafyasının içinde bulunduğu felâketli durum karşısında büyük ıstıraplar çeken ve sürgünde olmanın, vatan için bir şeyler yapamamanın getirdiği çâresizliği yaşayan Nazif, Namık Kemal’in “Aziz ve büyük vatanım ne halde?” (Nazif, 1924: 13) sorusu üzerine vatanın içinde bulunduğu felâketli durumu, vatan evlatlarının kahramanlıklarını, Namık Kemal’e ağlayarak anlatır. Nazif’in anlattıkları karşısında ıstırap duyan Namık Kemal de vatan evlatları için ağlayarak dualar eder.

“Namık Kemal ile Hasbihâl”de yer alan şu konuşma, Nazif’in Namık Kemal’e duyduğu büyük hayranlığı, duygu ve düşünce dünyasındaki derin Namık Kemal etkisini ortaya koymaktadır:

“ ‘Siz kimsiniz’, dedim. Biraz tereddüitten sonra: ‘Ben Namık Kemâl’, dedi. ‘Senin sözlerinden öyle anlıyorum ki rûhunun benimle âşinâlığı var. Elbette ismim hâfızana bîgâne olmayacak...’

O manzaradan ziyâde bu nâmın huzûrunda huzû’ ve huşû’ ile titredim.” (Nazif, 1924: 12-13).

Dolayısıyla Süleyman Nazif’in, üzerindeki Namık Kemal etkisini bizzat kendi yazdıklarıyla dikkate sunması, Süleyman Nazif’teki Namık Kemal etkisini irdelemek ve değerlendirmek için başlıca nedenlerdendir. Süleyman Nazif’in Namık Kemal üzerine müstakil olarak iki ayrı *Namık Kemal* (1897), *Namık Kemal* (1922) çalışmasının olduğunu ve *İki Dost* (1925)’ta da yine Ziya Paşa ile birlikte Namık Kemal’i konu edindiğini de unutmamak gerekir (Nazif’in eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gür, 1987; Gür, 1992; Karakaş, 1988). Bu durum, Süleyman Nazif’in Namık Kemal’e verdiği önemin, ona duyduğu hayranlığın açık göstergesidir.

Bu bağlamda, pek çok kaynakta genel bir tespit şeklinde dile getirilen Süleyman Nazif şiirindeki Namık Kemal etkisini; izleksel (tematik) başlıklar temelinde, içerik, dil ve üslup, duygu, düşünce ve hayâl iklimi, siyasî duruş, millî, vatanî ve dinî değerlere yaklaşım tarzı vb. bakımlardan, metinler arası karşılaştırmalarla incelemenin doğru olacağı kanaatindeyiz.

1. Vatan ve Millet Sevgisi/Vatanı ve Milleti Terennüm

Namık Kemal için “vatanî şiir” anlayışı, millî ve vatanî heyecanları terennüm etme, ağırlıklı bir şekilde şairlik sanatının nirengi noktasını oluşturur (Göçgün, 1999: XLII-XLIII). Vatan kavramı, en geniş anlamı ile ilk kez Namık Kemal’de dile gelir (Parlatır, 1988: 372). Namık Kemal’in “Vatan Şarkısı, Vatan Türküsü, Vatan Mersiyesi, Vâveylâ” gibi şiirleri ‘vatanî’ duyguların ve heyecanların en üst seviyede terennüm edildiği şiirlerdendir. Süleyman Nazif de “Vatan muhabbetini biz de ilk terennüm eden Namık Kemâl’dir.” (Nazif, 1922: 50) ve “Ebedî bir şey var ki o da Kemâl’in köklerimizde tutuşturmuş olduğu şu’le-i hamîyyet ve şu’le-i imandır. Ve bu şu’le onun hiçbir zaman sönmeyecek ve daima parlayacak nâmıdır.” (Nazif, 1922: 49-50) şeklindeki ifadeleriyle Namık Kemal’in vatan şairliğine dikkat çeker ve onun millî, vatanî ve dinî hassasiyetler noktasında ruhlarında sönmez bir ateş yaktığına vurgu yapar.

Süleyman Nazif, *Gizli Figanlar*’ın hemen başında babasına hitaben yazdığı “Pederime” başlıklı yazıda:

“Vatanın her velvele-i sukutuna vicdanım bir feryat ile cevap verdi. Bu mecmû’a o feryatları birer manzûme şeklinde câmîdir. Şu enîn-i vicdânîyi hürriyyetin ilticâ etmiş olduğum bu mahşer-i rengîninden kabr-i muhteremine ihdâ ediyorum. Hayatıyla beraber hissiyâtının da evlâdına intikal etmiş olduğunu gören bir peder kadar mütesellî ol, baba!” (1906: 6)

derken şiirlerinin millî ve vatanî konulara gösterdiği hassasiyetin birer ürünü olduklarına vurgu yapar.

Osmanlı Devleti'nin dağılışına ve yıkılışına, yeni Türk devletinin kuruluşuna tanıklık eden, Türk tarihinin belki de en çalkantılı, sancılı döneminde sivri kalemini vatan ve millet yolunda kullanan Süleyman Nazif, İstanbul'un İtilaf Devletleri'nce işgali üzerine yaşadığı yıkımı "Vatanımın pâyitahtını çiğneyen atların ayakları, öyle hissettim ki, benim kalbimde eşiniyor. Çünkü o ayakların altında tezelzül eden şey toprağım ve tarihim idi. O gün şu'urumu kaybetmişim." (Nazif, 1923: 21-22) cümleleriyle tasvir eder. Nazif'in gösterdiği bu hassasiyet, Namık Kemal'in "Vatan Mersiyesi"nde "Vatan eyvâh hakîr oldu perişân oldu/Düşman İstanbul'a girdi bu da mı şân oldu/Memesinden dökülen süt yerine kan oldu/Vatanın bağına düşman dayadı hançerini/Yoğmuş kurtaracak bahtı kara mâderini (Göçgün, 1999: 351'den)" dizelerinde karşımıza çıkan yüksek ruhun gösterdiği hassasiyetle aynıdır. Nazif'in ruhu, Namık Kemal'in ruhudur. Her ikisi de vatan coğrafyasının büyük felaketler yaşadığı dönemde vatanın ardından aynı ağrı yakmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadarki dönemde 'vatan'ın birbiri ardınca uğradığı askerî ve siyasî felaketler, önce Namık Kemal'in, ardından ise Nazif'in kaleminden ağıt dönüşür. Namık Kemal, "Vatan Mersiyesi"nde vatanın içinde bulunduğu felaketli durumdan büyük üzüntü duyar, ağıt yakar ve vatan uğruna can verecek fedâkâr âşıklardan medet umar, onları vatan yolunda can vermeye çağırır:

"Vatanı kana batırdı ağyâr
Ne çemen kaldı ne bülbül ne de hâr
Yok mu hiç bendelerinde bir yâr
Vakf-ı nefis ede fedâkârâne
Kılıcın sallaya ahrârâne

Vatanı gülşen iken kabr etdik
Herkesi ölmeye biz cebr etdik
Âkıbet öldü vatan sabr etdik
Böyle mi yardım olur ihvâne
Dağ taş ağladı yâne yâne (Göçgün, 1999: 344'ten)".

Namık Kemal'in "Vatan Mersiyesi" ile Süleyman Nazif'in *Gizli Figanlar'*ındaki "Bir Bezm-i Tarabda" adlı şiiri konu, izlek, söyleyiş, sözcük kadrosu, duygu, düşünce ve hayâl iklimi, ağıt yakma biçimi, 'konuşan-özne'nin vatanperverleri, vatan için canlarını feda etmeye çağırın sesi, şiirlere yansıyan hamasî ruh vb. bakımlardan benzerdir. Her iki şiirde de yüksek perdeden tok bir ses işitilir. Vatanın içinde bulunduğu durum için bir taraftan ağıt yakılırken bir taraftan da yüksek perdeden bir sesle vatanın kurtuluşu için çağrı yapılır ve bu çağrı ümitli bir ruhun haykırışıdır. Süleyman Nazif'in "*Bir Bezm-i Tarabda*" adlı şiiri şöyledir:

"Hak yolunda et fedâ cân u ten
Ziyet-i ahrârdır hûnîn kefen
Neşve vermez bâde, seyr-i gül-beden
Olsun erbâb-ı hamîyyet nâle-zen
Bir harâbe-zâra dönmüştür vatan

Âh edilsin kalb-i gam-me'nûs ile
Fikr-i mahzûn, hâtır-ı me'yûs ile
Nâle-i (vâveyl!) ile (efsûs!) ile
Olsun erbâb-ı hamîyyet nâle-zen
Bir harâbe-zâra dönmüştür vatan (Nazif, 1906: 20'den)".

Her iki şiirde benzer 'vatan' imgesiyle karşılaşırız: Yıkılan, harabeye dönen; ancak ardından ağlayan, inleyen, ağıt yakan insanlardan kurtuluşu için yardım bekleyen vatan. Her iki şiirde geçen aynı veya benzer sözcükler, yarattığı çağrışımlarla, duygu değerleriyle okuyucuyu benzer duygu, düşünce ve hayallere götürür.

Süleyman Nazif'in vatana adanmış bir gazelindeki konuşan-özne; vatana bakışı, hayatı algılayış biçimi, duygu ve düşünce dünyası, hamasî ruhu, ses tonu bakımından Namık Kemal'in "Vatan Şarkısı"ndaki konuşan-özne ile aynıdır. "Vatan Şarkısı"nda konuşan-özne duygu ve düşüncelerini şöyle dile getirir: "Âmâlimiz efkârımız ikbâl-i vatandır/Serhaddimize kal'a bizim hâk-i bedendir/Osmanlılarız ziyetimiz kanlı kefendir/Gavgada şehâdetle bütün kâm alırsız biz/Osmanlılarız cân veririz nâm alırsız biz (Göçgün, 1999: 423'ten)".

Nazif'in bahsi geçen gazelinden aldığımız şu iki beyit tespitlerimizi doğrular niteliktedir:

"Gönülde akdes-i sevdâ vatan muhabbetidir
Vatan muhabbeti 'ömrün yegâne ziynetidir

(Vatan! Vatan!) diyerek cân veren 'âliyenin
Kulûb-ı ehl-i vatan kabr-i zî-mehâbetidir (Nazif, 1906: 13'ten)".

Bu dizelerde geçen "ehl-i vatan" ifadesinin Namık Kemal'in şiirlerinde kullanılan bir tamlama olduğunu görürüz. Namık Kemâl, "Memleket bitdi yine bitmedi hâla sen ben/Bize bu hâl ile bizden büyük olmaz düşmen/Dest-i a'dâdayız Allah için ey ehl-i vatan/Yetişir terk edelim gayri hevâ vü hevesi (Göçgün, 1999: 336'dan)" veya "Ey ehl-i vatan gel gidelim şân günüdür bu/Zulm açdı yine karşımıza kanlı alemler (Göçgün 1999: 408'den)" gibi vatanî ve millî duyguların öne çıktığı dizelerde, aynı vatan toprağı üzerinde yaşayanları ifade eden "ehl-i vatan"ı, yüreklerin vatan için topluca çarpması, vatan sevgisinin her şeyin üstünde tutulması, aynı ülkü etrafında birleşilmesi bağlamında kullanır. Nazif de "ehl-i vatan" ifadesini, Namık Kemal'in şiirinde kullanıldığı bağlamla birlikte kendi şiirine taşır. Ayrıca Süleyman Nazif'in "(Vatan! Vatan!) diyerek cân veren 'âliyenin/Kulûb-ı ehl-i vatan kabr-i zî-mehâbetidir" dizelerinde işlenen vatan ve millet yolunda can verenlerin milletın kalbinde ebediyen yaşayacağı şeklindeki düşünce ile bu düşüncenin sözcüklere dökülüşü, bize Namık Kemâl'in "Musırrım sâbitim tâ cân verince halka hizmetde/Fedâkârın dâim kalır ezkârı kalb-i milletde/Denir bir gün gelir de sâye-i feyz-i hamıyyetde/Kemâl'in seng-i kabri kalmadıysa nâmı kalmıştır (Göçgün 1999: 337'den)" dizelerini anımsatır. Sözcük kadrosundaki, söyleyişteki, dillendirilen duygu ve düşüncedeki bu benzerlik Nazif'teki Namık Kemâl etkisine dair işaretlerdendir.

Namık Kemal'in de Süleyman Nazif'in de vatan anlayışı, vatan, millet, tarih ve din kavramlarının belirlediğı bütünlük çerçevesinde şiirlere yansır. Her iki şair de vatan coğrafyasını, zaman ve uzam bakımından millet, tarih ve din kavramlarının yarattığı, sınırlarını çizdiği; anlam, değer, kutsiyet kazandırdığı toprak parçası olarak addeder. Dolayısıyla vatan toprağı, coğrafya, mekânsal bir form olarak değil; millî, tarihî, dinî değerlerin yarattığı bir form olarak görülür ve bu bağlamda okuyucuya sunulur.

Namık Kemal de Süleyman Nazif de milleti ortaya çıkaran, toprağı vatanlaştıran unsurları; millete, dine, tarihe ait birikimle ve bu birikime eşlik eden derin bir hisle işler. Her ikisi de şiirin kapılarını 'geçmiş'e açarak Osmanlı/Türk tarihinin şanlı sayfalarını dikkate sundukları gibi 'an'ın toplumsal, siyasal, askerî olaylarını vatanî, millî, dinî ve tarihî bir perspektiften değerlendirir. Vatanın içinde bulunduğu felaketli dönemin atlatılması için çağrıda bulunurken de 'gelecek'e göndermede bulunur. Şiirlerinde yüksek perdeden tok sese yansıyan korkusuzluk, 'gelecek'e dair ümitle beraberdir. Namık Kemal'in "Asker Şarkısı"nda tarihin şanlı sayfaları açılırken 'geçmiş'; içinde bulunulan 'an'ın felaketlerinden kurtuluş için güç, moral ve ilhâm kaynağıdır:

"Yok iken dünyâda asla nâmımız
Kılıç sayesinde tutdu şânımız
Âlemi bunu bilip ihvânımız
Demede biz gavga ister durmayız
Böyle asker var iken hiç korkmayız

Eski şâni celb içündür bu zemân
Askerimiz oldunuz hep kahraman
Görüp sizi şevk ile millet hemân
Demede biz gavga ister durmayız
Böyle asker var iken hiç korkmayız (Göçgün, 1999: 424'ten)".

Tarihin şanlı sayfalarına atfedilen bu tarz şiirler, millî romantik duyuşun yarattığı hissi ve fikrî havayı taşır. Nazif'in, Türklüğün Anadolu'da ölüm kalım savaşı verdiği günlerde, 31 Mart 1919 tarihinde *Hâdisât* gazetesinde kaleme aldığı "Nerde Osmanlılar?" başlıklı şiirini de bu çerçevede değerlendirmek gerekir. 'An'ın ölüm kalım mücadelesi ve vatan için yakılan ağıtlar arasından yükselen ses, tarihin şanlı sayfalarını anımsatarak 'Osmanlılık/Türklük' ruhunu çağırır:

"Vatanım kaldı âh!.. pek bîkes,
Çırpınır göklerinde ebr-i firâk,
(Nerde Osmanlılar?..) diyen bir ses,
Aranır dağlarında ağlayarak.
.....

Nerde onlar?.. Küheylân atlarının
Koklasam... bulsam... öpsem izlerini;
Bulamazsam çocuklarım, arayın,
Arayın siz... Bulun ve dizlerini

Öperek, müttekâ, penâh ederek,
Gülüşün, ağlaşın, fakat zinhâr
Beni yâd etmeyin ki -âh ederek-
Belki rûhum bu mâcerâyı anar!.. (Nazif, 1919'dan)".

Süleyman Nazif'in Milli Mücadele'nin kazanılmasından sonra 1926 yılında yazdığı "Türk İlâhisi"nde, Namık Kemal'in, "Hürriyet Kasidesi"nde karşımıza çıkan "Osmanlı/Türk tarihini yüceltme motifi, Osmanlı/Türk tarihine hayranlık ve bağlılık duyguları"nın (Kaplan, 1994: 42-43) benzer bir söyleyişle bir tarih tezi şeklinde ortaya konulduğu görülür. Her iki şiirin söylemini belirleyen Osmanlı/Türk tarihini olumlayıcı tavır, millî ruhun kutsanması, millî tarihin yüceltilmesi; Osmanlı/Türk tarihine ve Türk milletinin üzerinde yaşadığı toprağı vatan edinme, bir devlet yaratma iradesine duyulan hayranlıkla iç içedir. Süleyman Nazif'in *Türk İlâhisi*'ndeki "Dedem koynunda yattıkça benimsin ey güzel toprak/Neler yapmış bu millet, en yakın tarihe bir sor, bak/Yerim sensin, göğüm sensin, cihânım, cennetim hep sen/Nasıl bir zinde millet çıktı gördüm hasta sinenden (Gövsâ, 1933: 153'ten)" dizelerini, Namık Kemal'in *Hürriyet Kasidesi*'ndeki "Biz ol nesl-i kerim-i düde-i Osmaniyânız kim/Muhammerdir ser-â-pâ mâyemiz hûn-ı şehâdetden/Biz ol âli-himem erbâb-ı cidd ü ictihâdız kim/Cihân-gîrâne bir devlet çıkardık bir aşiretten (Göçgün, 1999: 8'den)" dizeleriyle aynı anlamsal çerçevede değerlendirmek gerekir.

Nazif'in Türk tarihine duyduğu hayranlığı ve Türk tarihine yaklaşımındaki olumlayıcı, kutsayıcı, yüceltici tavrı *Malta Geceleri*'nde yer alan "Son Nefesimle Hasbihâl" şiirinde de görmek mümkündür. Şiirde geçen "En son doğacak oğluma sen söyle ki dâ'im (...)/Târihimizin tûde-i itlâlini her gün/Tekrîm ile, ta'zîm ile, te'lîh ile öpsün!.. (Nazif, 1924: 7'den)" şeklindeki dizeler, bu tavrın en açık ifadesidir.

Süleyman Nazif'in dikkat çektiği üzere Namık Kemal'de vatan aşkı, 'din' olgusundan bağımsız düşünülemez. "Türk şiirinin köklerinde hiç sönmeyecek bir şu'le-i hamiyet ve şu'le-i iman tutuşturan" (Nazif, 1922: 49-50) Namık Kemal için Nazif şu tespitte bulunur: "Vatan muhabbetini bizde ilk terennüm eden Namık Kemal, pek doğru görmüş ve anlamıştı ki bizde dinsiz bir vatan aşkı olamaz. Onun hak ve hakikati gören nazarında her minare bir Osmanlı bayrağı ve her Osmanlı bayrağı bir minaredir." (Nazif, 1922: 51). Aynı durum, Nazif'in kendisi

için de geçerlidir. Nazif'te de tıpkı Namık Kemal gibi 'dinsiz' bir vatan aşkı düşünülemez. Vatan aşkının terennüm edildiği şiirlerde, 'vatan' kavramının dinî kavramlarla iç içe terennüm edildiği; vatanın, toprak kutsallığı yanı sıra dinî değerler bağlamında kutsallaştırıldığı; Türklerin, Türk vatanının aynı zamanda İslam'ın bayraktarı olduğu ve bu nedenle vatan toprağını kaybetmenin İslam'ı çiğnetmek olduğu öne çıkarılır. Kısacası, Namık Kemal'de de Süleyman Nazif'te de vatan coğrafyası, İslamiyet'in, dinî değerlerin yarattığı bir kutsiyet bağlamında konu edilir. Örneğin; Namık Kemal, "Vâveylâ"ında vatanın ardından yaktığı ağıtta, vatan coğrafyasını, İslam dünyasının kutsal yerleriyle birlikte anar ve vatan toprağının kutsiyetiyle, temsil ettiği değerlerle, İslamiyet'in bayraktarlığıyla, Allah'ı da kendisine âşik ettiğini ifade eder: "Git vatan Kâ'bede siyâha bürün/Bir kolun Ravza-i Nebî'ye uzat/Birini Kerbelâ'da Meşhed'e at/Kâ'inâta o hey'etinle görün/O temâşâya Hakk da âşik olur (Göçgün, 1999: 402'den)".

Süleyman Nazif'in, Irak'ın İngilizler tarafından işgali ve Osmanlı Devleti'nin elinden çıkması üzerine kaleme aldığı *Firâk-ı Irak*'ındaki ağıt niteliğindeki şiirlerde, işgal edilen ve elden çıkan vatan toprağı, dinî kutsiyet bağlamında ele alınır. Irak'ın elden çıkışı ardından atılan çağlıklara, özellikle İmam-ı A'zam, Hz. Hüseyin ve Fuzûlî'nin türbelerinin çiğnenmesinin, İslam'ın kutsal değerlerinin ayaklar altına alınmasının utancı eşlik eder. Süleyman Nazif'in "Hüseyin-i Mazlûma" adlı kısa şiiri, bu çerçevede değerlendirilebilir:

"Ser-i mübârekin ey kurre-i dü çeşm-i Resûl,
Şehâdetinde senin ten cüdâ olup gitti;

Bugün de, tâlî-i İslâm'a bak ki, meşhedini
Verip 'adûya yetim-i vatan cüdâ etti (Nazif, 1918: 7'den)".

Süleyman Nazif, "Revân-ı pâk-i Muhammed semâda giryândır/Muhalledâtını İslâm'ın ettiler tahrîf/İmâm-ı A'zam'ın âfâk-ı ictihâdında/Eder mücâdele nâkus ile ezân-ı şerif!.. (Nazif, 1918: 6'dan)" dizelerinden oluşan "Eyvâh" adlı kısa şiirinde, vatan toprağının işgal edilmesini 'çan' ile 'ezân'ın mücadelesi olarak görür. Doğal olarak bu görüş vatan toprağının taşıdığı dinî kutsallığa bir atıftır. Şiirde 'nâkus-ezân-ı şerif' göstergelerinin oluşturduğu zıtlık ve bu zıtlığın yarattığı çağrışımlar, Namık Kemal'in "Vâveylâ"ındaki, 'sanem/haç-mihrâb/mîzâb' zıtlığı ve bu zıtlığın yarattığı çağrışımlarla aynıdır ve aynı duyguları, düşünceleri uyandırır. Diğer bir ifadeyle Nazif, vatan toprağının taşıdığı dinî kutsallığa atıfta bulunurken Namık Kemal'in yaptığı gibi parça-bütün ilişkisi düzleminde (metonimik düzlemde) Hıristiyanlık ve İslamiyet'i temsil eden kavramların zıtlığından hareket eder; 'nâkus-ezân-ı şerif' zıtlığını, 'sanem/haç-mihrâb/mîzâb' zıtlığının yarattığı simgesellikle kullanır. Namık Kemal, "Vâveylâ"ında "De ki: 'Yâ Rab bu Hüseyin'indir/Şu mübârek Habîb-i Zi-şân'ın/Şu kefensiz yatan şehîdânın/Kimi Bedr'in kimi Huneyn'indir/Tâzelensin mi kanlı yâreleri/Mey dökülsün mü kabr-i Eshâba/Yakışır mı sanem şu mihrâba/Haç mı konsun bedel şu mîzâba (Göçgün, 1999: 402'den)" şeklinde Allah'a yalvarırken dile getirdiği 'sanem/haç-mihrâb/mîzâb' zıtlığıyla, bir taraftan vatan coğrafyasının taşıdığı dinî kutsallığa göndermede bulunurken diğer taraftan da zihinde yarattığı çağrışımlarla vatan toprağının elden çıkması ile dinin de elden gideceğine vurgu yapar. Dolayısıyla bütün bunlardan yola çıkarak Nazif'in, Namık Kemal'in duygu, düşünce ve hayâl ikliminden beslendiğini söyleyebiliriz.

Namık Kemal ve Süleyman Nazif'te vatanî duygu ve düşüncelere eşlik eden temel kavramlardan başlıcası 'millet'tir. Birbirinden bağımsız düşünülemez kadar birbirini tamamlayan vatan ve millet kavramları, her iki şairin de şiir dünyasının anahtar sözcüklerindedir. Millî romantik duygu tarzının hat safhaya çıktığı şiirlerde millî bilinç, millî ruh, millet olma, vatanın ve milletin içinde bulunduğu felaketler, millete hizmet etme aşkı, askerî ve siyasî felaketler karşısında gösterilen millî refleksler, millet ile yöneticilerin ilişkileri gibi konular işlenir.

Burada öncelikle Namık Kemal'in ve Süleyman Nazif'in millet telakkisi üzerinde durmak gerekir. Her iki şairin millet telâkkisini belirleyen temel etken tarihsel koşullardır. 19.

yüzyılın ikinci yarısındaki tarihsel koşullar düşünüldüğünde ve o dönem için öne çıkan 'Osmanlılık'ın etkisiyle Namık Kemal için millet, 'Osmanlı'dır, 'Osmanlı' kimliği taşır. "Namık Kemal'in siyasi görüşlerinin temelinde Osmanlılık ve İslam birliği yatar." (Parlatır, 1988: 371-372). Namık Kemal, millete mensubiyeti, şiirlerinde "Osmâniyye, Osmaniyânız, Osmanî, Osmanlılar, Osmanlılar, Osmanlılar, Osmanlıyız" (Göçgün, 1999) gibi sözcüklerle, 'biz' olgusu etrafında ifade eder. Namık Kemal'in "Biz ol nesl-i kerîm-i dúde-i Osmaniyânız kim (Göçgün, 1999: 8'den)", "Osmanlılar cân veririz nam alırız biz (Göçgün, 1999: 423'ten)" gibi dizeleri, onun millet telâkkisini ortaya koyar.

Süleyman Nazif ise Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük devirlerinin hepsini yaşar. Bunların arasında tercih ettiği idealin bir nevi "Müslüman-Osmanlılık" olduğunu 11 Temmuz 1913'te *İçtihat* mecmuasında Ahmet Ağaoglu'na hitaben yazdığı bir mektubundan alınan şu satırlar açıkça gösterir: 'Her Müslüman Osmanlı gibi benim iki an'anem ve iki âide-i ictimâiyyem var: biri dinî, diğeri millî... An'ane-i diniyyem Hicret-i nebeviyyenin (peygamberin hicretinin) on sene evvelinden, an'ane-i milliyyem ise 699 tarihinden (Sultan Osman'ın istiklâl tarihi) başlar.' (Kurgan, 1955: 7-8). Birinci Dünya Savaşı'nın kaybedilmesi, Osmanlı Devleti'nin yıkılması, 'Osmanlılık' ideolojisinin iflas etmesi, Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasıyla yeni devletin 'Türk' adıyla kurulması ve milletin 'Türk' olarak tanımlanmasıyla birlikte doğal olarak Nazif'in vatan ve millet telakkisi, 'Türk' adının temsil ettiği millî birlikte ifade bulur. Nazif'in 1926 yılında yazdığı "Türk İlâhisi" şiiri, bu durumu açıklar niteliktedir. "Türk İlâhisi"ndeki "Eğer necm ü hilâl olsaydı âfil, muzmahil Türksüz/Kalırdı bizce yıldızlar, kamerler kimsesiz, öksüz/Yaşattın, çok yaşa tarihimi ikbâl ü izzetle/Koşar âti, koşar mâzi seni tebcile minnetle/Yerim sensin, göğüm sensin, cihânım, cennetim hep sen/Nasıl bir şanlı millet çıktı gördüm canlı sinenden (Gövsâ 1933: 153-154'ten)" dizeleri ile vatan coğrafyası üzerinde Osmanlı Devleti'nin küllerinden yeni bir devletin tarih sahnesine çıkışı, yaratılması, 'Türk' mucizesi olarak değerlendirilir. Nazif'in 1923 yılında yayınlanan *Çal Çoban Çal* adlı eserinde de benzer düşüncelerle karşılaşırız. *Çal Çoban Çal*'da, Millî Mücadele sonunda kazanılan zafer, İslâm tarihinin en büyük zaferi, mucizesi olarak değerlendirilir; zafere dair duygu ve düşüncelere, Türk milletine mensup olmaktan duyulan büyük mutluluk eşlik eder. Kazanılan zaferin kutsallığına dikkat çekilirken Nazif'in, 'Türk' adının temsil ettiği millî düşüncüyü öne çıkardığı görülür:

"O za'afan, o perîşânlıktan bu hârikaları çıkaran azm ü îmân sahiplerinin her ferdine bizim gibi fânilerin şükrânı az gelir. Onlara bu dakikada peygamberin ruhuyla, ashâbı du'â-hân ü minnettârdır. Onlar târîh-i İslâm'ın en büyük, mu'cizât-meşhûn sahîfesini Anadolu'nun kalb-gâhunda yazdılar. Kadınlarının taşıdıkları mühimmâtı siperlerde hayatıyla birlikte sarf eden bu -gerçekten hümâyûn- orduyu şimdi gazâ-yı Bedr'in, Kadisiye Muhârebesi'nin, Plevne Cengi'nin guzâtı, şühedâsı gökten selamlıyor. (...) Edvâr-ı esâtîrden son iki seneye kadar, hiçbir kavim gösterilemez ki mevcûdiyyet-i milliyyesini bu kadar 'azm ile, 'aşk ile, îmân ile müdâfaa etmiş olsun. (...) Bu ordunun mislini, ne edvâr-ı esâtîrin efsâneleri süsleyen kahramanları, ne târîhten birer iz gibi geçip gitmiş olan milletlerin destânları göstermeye kadirdir. Böyle bir orduyu ancak fahr-ı 'âlem Hazret-i Muhammed'in rûh-ı akdesi, yine ancak Türk'ün 'ırk-ı mübâreğinden çıkarabilir. (...) Ey bugünkü mukavemet-i milliyyeyi halk u ibdâ' eden büyük Türkler, sizler de yukarıda saydığım isimler gibi, târîh-i 'umûmî-i beşerde birer unutulmaz nâm, târîh-i İslâm'da ise asla yıkılmayacak ve dâimâ yaşayacak birer âbide-i şeref kalacaksınız." (1923: 8-10).

Bu bağlamda, Hâdisât'ta yazdığı dönemde (1918-1919) Türkçülük cereyanına şiddetle karşı çıkmış, Osmanlılık ruhunun birleştiriciliğini ortadan kaldırdığını düşünerek Türkçülük aleyhinde görüş belirtmiş ve Osmanlı kimliğinin birleştiriciliğine vurgu yapmış olmakla beraber (Karakaş, 1988: 123-125), Millî Mücadele'yle birlikte yeni Türk devletinin kurulma sürecinde ve sonrasında, Süleyman Nazif'in vatan, millet ve tarih telakkisinin, 'Türk' adının temsil ettiği millî birlikte ifade bulduğunu söylemek yanlış olmaz.

Namık Kemal'in "Hürriyet Kasidesi"ndeki "Usanmaz kendini insan bilenler halka hizmetten/Mürüvvet-mend olan mazlûma el çekmez i'ânetden/Felek her türlü esbâb-ı cefâsın toplansın gelsin/Dönersem kahbeyim millet yolunda bir azîmetden (Göçgün, 1999: 7-8'den)" dizelerinde ifade bulan düşünce ile Süleyman Nazif'in *Gizli Figanlar*'ında yer alan "Bigâneler" adlı şiirindeki "Gülistân-ı millete berg ü çemen bigânedir/Feyz-i ma'mûriyyete şimdi vatan bigânedir/Milleti böyle görünce beklemem bir ân şevk/Leyle-i me'yûsa subh-ı hande-zen bigânedir (Nazif, 1906: 22'den)" dizelerindeki düşünce aynıdır. Kendini millete adamak, millet yolunda feda etmek, vatanın, milletin dertleriyle dertlenmek en kutsal görevdir. Her iki şiirde gösterilen etkin tavır, milletin yaşadığı felaketler karşısında sergilenen sağlam duruşun ifadesidir. Namık Kemal'in millet yolunda sürgünleri göze alması ile Süleyman Nazif'in Kurtuluş Savaşı döneminde kalemini millet yoluna kullanması, işgale karşı direnmesi ve bunun sonucunda "işgal kuvvetlerince 23 Mart 1920'de tevkif edilerek Malta'ya sürülmesi ve Ekim 1921'e kadar burada tutulması" (Karakas, 1988: 133-134) taşıdıkları millî ruhun göstergesidir. Namık Kemal'in "Vakf eyledim vücûdumu ben râh-ı millete/Bezleyledim hayâtımı fikr-i hamiyete (Göçgün, 1999: 367'den)" veya "Refâh-ı millet için terk-i rahat eyleyelim (Göçgün, 1999: 367, 435'ten)" gibi dizelerinde ifade bulan 'vatana, millete adanmışlık' düşüncesi, Nazif'in de hayat felsefesinin esaslarındandır. Nazif'in Malta'daki tutukluluk günlerinde yazdığı *Malta Geceleri* adlı şiirinde geçen şu dizeler bu felsefenin açık bir ifadesidir: "Böyle yazmışsa eğer nâsiyeme dest-i İlâh/Bu uzak gurbet elinde öleceksem mutlak/Acımam kendime asla... Fakat -Eyyvâh!.. Eyyvâh!..-/Korkarım belki vatandan da nişân kalmayacak!.. (Nazif, 1924: 5'ten)". 'Vatan, millet için tutuklanmak, sürgüne gönderilmek; sürgünde dahi kendinden, kendi acılarından önce vatani, milleti düşünmek; sürgünde acılar çekmek ve gurbette öleceğini düşünmekten değil de, vatanın elden gideceği düşüncesiyle ve milletin çektiği acılarla çok daha derinden yaralanmak, dertlenmek', Namık Kemal'de "vücûdu, râh-ı millete vakfeylemek" ve "refâh-ı millet için terk-i rahat eylemek" şeklinde dile gelen 'vatana, millete adanmışlık' düşüncesinin Nazif'te bulduğu karşılıktır.

Kısacası Süleyman Nazif, *Elcezire Mektupları* (1897) adlı eserinde "Kitâb-ı faziletin ilk mebhasını (vatan muhabbeti) teşkil eder." (Beysanoğlu, 1970: 244) derken hayata bakışını ortaya koyar. Diğer taraftan da edebi kişiliğine yansıyan şekliyle Namık Kemal etkisinin de öne çıktığı vatani ve millî konuları işleyen şiirlerinin altında yatan temel düşünceyi dile getirir.

2. Hürriyet Fikri

Süleyman Nazif üzerindeki Namık Kemal etkisini gösteren bir başka izlek, 'hürriyet fikri'dir. 'Hürriyet fikri', başta *Gizli Figanlar*'da yer alan şiirler olmak üzere Nazif'in pek çok şiirinde bireysel ve toplumsal/millî çerçevede işlenir.

Hürriyet fikri, Namık Kemal'in temel düşüncelerinden biridir ve 'cemiyet içinde ve cemiyet hâlinde hürriyet' şeklinde iki noktada kendisini gösterir. Birincisi, ferdin cemiyet içinde bütün imkânlarını geliştirmeyi temin eden, adalet ve eşitlik gibi iki koruyucu fikirle daima güvence altına alınan ve hâkim kılınan ferdi hürriyettir; ikincisi ise 'istiklâl' kavramıyla anlam bulan ve vatan, millet gibi büyük realitelerin varlığını idame ettiren, 'devlet'le temsil edilen millî hürriyettir (Tanpınar, 1997: 425-428). Süleyman Nazif şiirinde de 'hürriyet fikri'nin bu iki noktada ele alındığını görürüz. 1897 yılına kadar yazdığı şiirlerinde -bu şiirler *Gizli Figanlar*'da toplanmıştır- daha çok ferdi hürriyet düşüncesi; Osmanlı Devleti'nin dağılma, Millî Mücadele ve yeni Türk devletinin kurulma sürecinde yazılan şiirlerin yer aldığı *Firâk-ı Irak* ile *Malta Geceleri*'nde ise -*Malta Geceleri*'nde, sürgünde olmanın getirdiği ruh hâliyle kendi hürriyetine duyduğu arzu ile beraber- daha çok millet hâlinde hür yaşama düşüncesi işlenir.

Nazif, *Namık Kemal* (1922) adlı çalışmasında, Namık Kemal'in bütün hayatı boyunca hürriyete âşık olduğunu vurgularken Namık Kemal'in düşünce dünyasında 'hürriyet fikri'nin ne kadar önemli bir yer tuttuğuna işaret eder ve aslında Namık Kemal'in 'hürriyet fikri' ile kendi üzerinde yaptığı etkiyi de dolaylı bir biçimde ortaya koyar:

"Namık Kemal bütün müddet-i hayatında hürriyete, büyük tarihlere sahip akvâm-ı cihân içinde yalnız Türklere vefâsız olan bu cefâkâr ma'sûkaya âşık kaldı. Güzel manzaralarda,

güzel çehrelerde aradığı ve gördüğü hep onun, o vefâsız ma'sûkanın sîmâsı idi. Bu şeydâ-yı hürriyete dediler ki:

-O sevdadan vazgeç. Yanarsın. Seni boğarlar, seni aç bırakırlar.

Bu nasihat o âşığı bir kat daha çıldırttı:

Ne gam pür âteş-i hevî olsa da gavgâ-yı hürriyet

Kaçar mı merd olan bir cân için meydân-ı gayretten" (1922: 35-36).

Süleyman Nazif, Namık Kemal ile Ziya Paşa'yı çeşitli yönleriyle konu edindiği *İki Dost* adlı eserinde ise Namık Kemal için kullandığı "Namık Kemal ise gördüğü, daha doğrusu halka göstermek istediği rüyâda perî-i hürriyete müheyyic ve romantik bir hutbe îrâd ettirerek ümmîleri, zimmîleri bile galeyana getirecek sözler söylüyor." (1925: 22) şeklindeki ifadelerle, yine Namık Kemal'in düşünce dünyasında 'hürriyet fikri'nin ne kadar önemli olduğuna dikkat çekerken Namık Kemal'in bu yönüne hayranlığını dolaylı bir biçimde dile getirmiş olur. Nazif de şiirlerinde "perî-i hürriyet"e olan aşkı anlatırken diğer taraftan da halka 'hürriyet fikri'ni aşılacak, 'hürriyet' yolunda mücadele etmek gibi bir gaye edinir.

Mehmet Kaplan, Namık Kemal'e atfedilen 'vatan ve hürriyet şairi' vasfının en somut biçimde "Hürriyet Kasidesi"nde görüldüğüne, şairin mizacıyla, hayat felsefesiyle sanatı birleştirdiğine dikkat çeker (1994: 41). Namık Kemal, "Ne efsûnkâr imişsin ey didâr-ı hürriyet/Esîr-i 'aşkın olduk gerçi kurtulduk esâretten (Göçgün, 1999: 10'dan)" dizelerinde Nazif'in ifade ettiği gibi 'perî-i hürriyet'e olan aşkı ifade eder. Şiirde ferdî hürriyetin ve ferdî hürriyetin koruyucusu olan 'adalet ve kanun' fikrinin savunuculuğu yapan Namık Kemal, 'hürriyet fikri'nin "insanın düşünme kabiliyetinin zarurî bir neticesi olduğunu, düşünme kabiliyetini ortadan kaldırmanın imkânsız olması dolayısıyla hürriyet fikrinin ortadan kaldırılamayacağını, baskı'nın insanların zihinlerindeki 'hürriyet fikri'ni yok edemeyeceğini, aksine insanın direnme gücünü daha da artıracak" (Kaplan, 1994: 42) yine yüksek perdeden tok bir sesle şöyle dile getirir: "Ne mümkün zulm ile bî-dâd ile imhâ-yı hürriyyet/Çalış idrâki kaldır mukteditersen âdemiyyetden (Göçgün, 1999: 9'dan)". Süleyman Nazif de tıpkı Namık Kemal gibi 'hürriyet'i bir sevgili olarak simgeselleştirir, o da 'perî-i hürriyet'e âşıktır. Namık Kemal'in muhayyilesinde sevgiliye dönüşen hürriyet, âşığı kendisine esir ederken Nazif'in sevgilisi 'hürriyet' de âşığını Mecnûn misali zincire bağlar, kendisine esir eder. Âşık bu yolda gerekirse kendisini fedâ eder. 'Hürriyet' adlı sevgili yolunda hayatını vermek en yüce bir davranıştır: "Zencîre girer misl-i Mecnûn/Hürriyyete kim olursa meftûn/Lakin yine eyleme hazer sen/Tenvîr-i hakikat eylemekten/Lâzımsa hayâtı eyle ifnâ/İfnâ sayılır bu yolda a'lâ! (Nazif, 1906: 23'ten)". Bu dizeler, Nazif'in, Namık Kemal'in hayal dünyasından etkilendiğini de açıkça gösterir. 'Hürriyet fikri'ni âşık-sevgili ilişkisi bağlamına taşımak ve 'hürriyet'i, bir kadın imgesi şeklinde sunmak, âşığının, yolunda esir olacağı bir sevgili olarak hayal etmek, bu etkilenmenin açık göstergesidir. Yine Namık Kemal'in "Ne gam pür âteş-i hevî olsa da gavgâ-yı hürriyet/Kaçar mı merd olan bir cân için meydân-ı gayretten (Göçgün, 1999: 9'dan)" dizeleri ile Nazif'in "Reh-i pür-şân-ı hürriyyette kasdım terk-i cân etmek/Bu meyli kimdir ilka eyleyen vicdâna bilmem ki (Nazif, 1906: 21'den)" dizelerinde benzer söyleyişle, aynı etkin tavrı görürüz. Hürriyet yolunda canından geçen hürriyet âşıklarıyla karşılaşırız. Namık Kemal'in "Mahv eder kendini bülbül bile hürriyyet için (Göçgün, 1999: 336'dan)", "Çıkup da'vâ-yı hürriyyet miyâne/Atıldık biz de cây-i imtihâne/Muhâlif gitdik evzâ'-ı cihâne/Bu yolda bakmadık ikbâle cân (Göçgün, 1999: 337'den)", "Ben bu sinimde esir olmuş idim millette/Feyz-i hürriyyet ü milliyet idi maksûdum (Göçgün 1999: 371'den)" gibi dizeleri ile Nazif'in "Hak yolunda cân veren ahrâra dillerdir mezâr/Merd-i 'âlî-himmete kabr ü kefen bigânedir/Hazret-i hürriyyete eyler perestîş, gönlüme/Ârzû-yı vuslat-ı sîmîn beden bigânedir (Nazif, 1906: 22'den)" dizeleri, hürriyete âşık iki şairin ruhundan dökülen dizelerdir. Süleyman Nazif'in bu dizelerinde 'hürriyet'in 'hazret-i hürriyet' tamlamasında 'hazret' sözcüğüyle birlikte kullanılması ve bu alışılmamış bağdaştırmanın yarattığı anlamla, çağrışımla yüceltilmesi, 'hürriyet'e kutsiyet atfedilmesi bize Namık Kemal'in "Yeter bir iltifât-ı hazret-i sultân-ı hürriyyet/Cihânı her belâdan eylemek âzâd lâzımsa (Göçgün, 1999: 67'den)" dizelerini anımsatır. Nazif'in kullandığı 'hazret-i hürriyet' şeklindeki alışılmamış bağdaştırma, Namık Kemal'e aittir. Nazif, 'hazret-i hürriyet' tamlamasını kullanarak Namık Kemal'in 'hazret-i sultân-ı hürriyet' tamlaması ile

'hürriyet fikri' etrafında yarattığı duygu, düşünce ve hayalleri yakalar. Bu bağlamda, Nazif, Türk şiirinde hürriyet şairi olarak zikredilen Namık Kemal'i takip ederek 'hürriyet fikri'ni şiirlerinin başlıca izleği olarak işler. Böylece şiirlerinde 'hürriyet fikri', Namık Kemal'in şiirlerinde olduğu gibi vatan ve millet sevgisiyle birlikte izleksel bir bütünlük yaratır.

3. Devrin Yönetim Anlayışına ve Yöneticilerine İsyân

Süleyman Nazif'in *Gizli Figanlar'*da yer alan sekiz şiirinde vatan, hürriyet, zulüm, adaletsizlik gibi temalar ele alınır; vatan ve hürriyet adına mücadeleden söz edilir. Bu şiirlerin dikkat çeken yönü, Namık Kemal'de karşılaştığımız vatan, millet, hürriyet kavramlarının yüksek bir ses arkasına gizlenmiş, devirden şikâyet edâsı ile işlenmesidir (Aktaş, 2011: 212-213). Bu şiirlere, o günün yönetim anlayışını -II. Abdülhamid yönetimini- ve yöneticilerini tenkit etmesi ve devlet idaresine karşı kan dökme çağrısında bulunması bakımından siyâsî mahiyette yazılmış şiirlerdir diyebiliriz. Bu durum, kitabın imzasız yayınlanmasında da etkili olabilir (Karakaş, 1988: 160). Nazif'in, II. Abdülhamid dönemi yönetim anlayışına tenkitlerinin odağında, yönetimin vatani felâketlere sürüklediğine; bireysel hürriyetin karşısına zulüm ile çıktığına; haksızlığı, hukuksuzluğu, adaletsizliği, zulmü temsil ettiğine dair düşünce yer alır ve şiirlerinde "gülzâr-ı vatanın istibdâd ile mahvolduğu" şeklindeki inancını dile getirir. Nazif'in "1897 yılında, yani Yeni Osmanlılar'la münasebet hâlinde bulunduğu sırada yazdığı" (Karakaş, 1988: 162) "Ey Ebnâ-yı Vatan" adlı şiiri bu bakımından dikkate değerdir: "İşte gülzâr-ı vatan mahvoldu istibdâd ile/Bizden istimdâd eder her zerre bir feryâd ile/Geçmesin eyyâmımız beyhûde istimdâd ile/Pençeleşmek muktezî gaddâr ile, bi-dâd ile/Zulm ü istibdâd devri derd ü ye's eyyâmıdır/Arkadaşlar, kan dökün kan dökmenin hengâmıdır (Nazif, 1906: 16'dan)".

Devrin yönetim anlayışı ve padişah için kullanılan "istibdâd", "zulm" ve "gaddâr", "bi-dâd" gibi sözcüklerle, siyâsî duruş apaçık ortaya konur. Çatışmacı bir tavrın sergilendiği şiirde "pençeleşme"nin gerekliliğine duyulan inanç, apaçık "kanlı bir ihtilâl (Karakaş 1988: 160)" çağrısına dönüşür. Nazif, "Ey Ebnâ-yı Vatan"ın hemen ardına koyduğu "Bu Manzûmeye Mûte'allık İzâhât" başlıklı küçük yazısında "Ey Ebnâ-yı Vatan"ı yazmasında, Yeni Osmanlılar ile "istibdâd" arasındaki çatışmada, Yeni Osmanlılar'ın uğradığı "gadr"ın etkili olduğunu şöyle ifade eder:

"Milletin son müdâfi'leri, terakkînin son hâdimleri, vatanın son ümîdleri, ümîdlerin son penâhu olan Yeni Osmânlılara geçen sene istibdâd bir darbe-i tahrîb vurma cür'etinde bulunmuştu. Bu cür'etin 'aks-i te'sîr hâsil edeceği ma'lûm olmakla beraber rüfekâ-yı hamîyyetin uğradığı gadrları, hakaretleri işitip düşündükçe hiss-i elîm kalbimi kanatır dururdu. O vakit vatanın hicrî bir köşesine düşmüştüm. Her ferdi bir memlekete şeref-bahş olacak kadar fitraten zî-nasîb-i ma'âlî olan gençlerin yâd ü me'âsirini bu manzûme ile tebcîl ettim." (Nazif 1906: 17).

"Ey Ebnâ-yı Vatan"ın son bendinde "istibdâd" karşısında "Mithat Paşa'nın evlâtları"nın sessiz kalamayacağı ve canlarını vermek pahasına mücadeleye girişecekleri ilan edilir: "Her tarafta bir enîn-i dâ'imî cûşân iken/(Midhat)'ın evlâdına lâyıq mı kayd-ı hıfz-ı ten (Nazif, 1906: 16'dan)". Şiirde geçen şekliyle Nazif için ölüm, zillet içinde geçirilecek bir ömürden daha şereflidir: "Zillete, 'ömre müreccahtır şerefli bir memât (Nazif, 1906: 16'dan)".

Süleyman Nazif'in, bu siyâsî duruşunda ve *Gizli Figanlar'*ında yüksek bir ses tonuyla dillendirilen devrin yönetim anlayışına isyanda, Namık Kemal'in derin etkisinin olduğunu yine Nazif'in kendi sözlerinden çıkarıyoruz. Nazif için "bütün müddet-i hayatında hürriyete âşık kalan" (Nazif 1922: 35-36) Namık Kemal, "yaşadığı devrin istibdâdına ilk isyan eden, ümmetin idrâki önündeki perdeyi yırtan, milletinin elleri ve ayaklarına bağlanmış zinciri kıran ve insanlara koyun sürüsü olmadıkları, insanca yaşama hakları olduğu bilincini aşıl原因an" bir hürriyet kahramanıdır ve bu yönüyle 'örnek alınan' kişidir. Nazif, Namık Kemal'i şöyle anlatır:

"Namık Kemal ne yaptı?.. İşte asıl mühim olan budur. Ne yaptığını bir cümle ile icmâl etmek istersek deriz ki: Vatanında 'an'anenin, hurâfâtin, hasîs ve pis menâfi' ü ihtirâsâtın doğurduğu ve yaşattığı bir istibdâd-ı idâreye ilk isyân eden, ümmetin idrâki önüne çekilmiş perdeyi ilk koparıp parçalayan, milletinin dest ü pâyna dest-i a'sâr ile bağlanmış zinciri kırmaya ilk

teşebbüste bulunan, hâsılı koyun sürüsünün fevkinde birer mevki'-i eşrefiyetleri olduğunu efrâd-ı kavmine ilk haber veren Türk, Namık Kemal'dir." (Nazif 1922: 34).

Nazif'in, dik duruşu, sözünün gücüyle milleti vatan, millet, hürriyet konularında aşka getirmesi, insanlara bilinç aşılması yönüyle Namık Kemal'e duyduğu hayranlık "Bir sultan ki önünde bir millet, havf ile değil, heyecân-ı 'aşk ile titirdi. Havf ile titreyen yalnız Beşiktaş ve Yıldız Sarayları oldu." (Nazif, 1922: 3) ifadelerinde de kendisini gösterir.

Nazif'in "Ey Ebnâ-yı Vatan" şiirinde ve *Gizli Figanlar'*daki farklı şiirlerinde devrin yönetim anlayışı ve padişah için kullandığı "istibdâd", "zulm" ve "gaddâr", "bî-dâd" gibi sözcüklerle gösterdiği siyâsî duruşu, çatışmacı tavrı ve "pençeleşme"nin, gerekliliğine duyduğu inancı, "kan dökmeye" çağırın sesi, Namık Kemal'den ve özellikle *Hürriyet Kasidesi'*nden aldığını, sözcük kadrosundan, söyleyişten, konuşan-öznenin sergilediği etkin tavırdan, hitabet üslûbundan, duygu, düşünce ve hayal dünyasından vb. çıkarmak mümkündür. Namık Kemal'in "Civânmerdân-ı milletle hazer gavgâdan ey bî-dâd/Erir şemşîr-i zulmün âteş-i hûn-i hamiyetten/Ne mümkün zulm ile bî-dâd ile imhâ-yı hürriyyet/Çalış idrâki kaldır muktedirsen âdemiyyetden (Göçgün, 1999: 9'dan)" dizeleri bu tespitimizi doğrular niteliktedir. Ayrıca Nazif'in "Zillete, 'ömre müreccahtır şerefli bir memât/Ümmete lâzım değildir böyle efsürde hayât (Nazif, 1906: 16'dan)" dizeleri ile Namık Kemal'in "Biz ol ulvî-nihâdânız ki meydân-ı hamiyetde/Bize hâk-i mezâr ehven gelir hâk-i mezelletden (...)/Kemend-i cân-güdâzı ejder-i kahr olsa cellâdın/Müreccahtır yine bin kerre zencîr-i esâretten (Göçgün, 1999: 9'dan)" dizeleri yine sözcük kadrosu, söyleyiş, duygu değeri, savunulan düşünce, konuşan-öznenin tavrı, sözcüklerin yarattığı çağrışımlar vb. bakımlardan aynı doğrultudadır ve Nazif'in Namık Kemal etkisinde kaldığına dair açık göstergelerdir.

Süleyman Nazif de *Gizli Figanlar'*ında Namık Kemal gibi devrin yönetim anlayışına ve yöneticilerine gösterdiği isyanı, özellikle 'hürriyet fikri' bağlamında dillendirir. Bireysel hürriyetin önündeki her engel "zulüm", "gadr" olarak görülür ve dolayısıyla yöneticiler için "zâlim", "gaddâr", "bî-dâd" gibi sıfatlar kullanılarak çatışmacı bir tavır sergilenir. Devlet yönetiminde gösterilen zaafiyetler, yönetim anlayışındaki çarpıklıklar, vatanın felâketlerinde birincil etken olarak görülür ve sert bir dille eleştirilir. Nazif, *Gizli Figanlar'*ın başına koyduğu ve "Pederime" başlığıyla babasına hitaben yazdığı yazıda, *Gizli Figanlar'*ın tamamen bu bağlamda ortaya çıktığını şu sözlerle dile getirir:

"Bugün vatanda ma'sûm kanlarıyla mazlûm figânlarından başka bir şey görülüp işitilmiyor; o bin şâ'ire menba'-ı ilhâm olan denizlerini şühedâ-yı hürriyetin ile-l-ebed soğumayacak cenazeleriyle doldurdular; o evler ki vaktiyle her biri bir tarab-gâh-ı zî-safâ idi, şimdi birer enîn-kede-i sükûn-perverdir. Hele tahrîbât-ı ma'neviyye daha ziyade oldu: Ebnâ-yı vatandan birçoğunun vicdânını, namusunu, hamiyetini satın aldılar, sâde-dil ma'sûmlara casusluk öğretiler, vatandan sonra yaşamamaya 'alenen yemin etmiş olan fedâkârân-ı ahrârdan başka vazifesine sadık kimse kalmadı. Bu fecâyî'e karşı hissiz, hareketsiz durmamış olduğumu te'mîn ile rûhuna tesliyet-bahş olmak isterim." (1906: 5-6).

Süleyman Nazif'teki Namık Kemal etkisi ile *Gizli Figanlar'*ın tamamında karşımıza çıkan tez: "Binâ-yı zulm yıkılsın temelden Allah'ım/Ki hazret-i vatanın menba'-ı felâketidir! (Nazif, 1906: 13'ten)" dizelerinde öz bir biçimde ifade edilir. Vatanın içinde bulunduğu felâketli durumdan kurtuluş, "binâ-yı zulm" olan yönetim anlayışının yıkılmasına bağlıdır. Süleyman Nazif'in bu dizeleri Namık Kemal'in "Vatan olsa ne rütbe bî-pervâ/Yine bünyâd-ı zulmü biz yıkarız/Merkez-i hâke atsalar da bizi/Kürre-i arzı patlatır çıkarız (Göçgün, 1999: 378'den)" dizelerini anımsatır. Nazif'in "binâ-yı zulm"ü yıkma düşüncesinin esin kaynağı, Namık Kemal'in "bünyâd-ı zulm"ü yıkma düşüncesidir. Yine Nazif'in yalnız duygu ve düşünce olarak değil, sözcük kadrosu, sözcüklerin duygu değeri ve yarattığı çağrışım, söyleyiş, konuşan-öznenin etkin tavrı itibarıyla de Namık Kemal'den esinlendiğini görmek mümkündür. Diğer bir ifadeyle Süleyman Nazif, *Gizli Figanlar'*ında -"Gazel, Ey Ebnâ-yı Vatan, Bir Bezm-i Tarabda, Âh Bilmem ki, Bigâneler" gibi şiirlerinde olduğu gibi- Namık Kemal'in "Esâsından yıkılsın yok

lüzûmu öyle dünyânın/Eger umrânına elbette istibdâd lâzımsa (Göçgün 1999: 67'den)" dizelerinde dile getirdiği "istibdat karşıtı" düşüncüyü, 'hürriyet fikri' bağlamında temel alır.

Süleyman Nazif'in, *Namık Kemal* adlı eserinde Namık Kemal için kullandığı "Namık Kemal ise sultanların ne Abdülaziz'inden ne Abdülhamid'inden, ne müspet, ne menfi hiçbir şey beklemiyor ve istemiyordu. Hata ettim, istediği bir şey vardı, tek bir şey: Zulmetmesinler." (1922: 14-15) şeklindeki ifadeler; hak, hukuk, adalet, hürriyet düşüncelerinde Namık Kemal'den esinlendiğinin işaretleridir. Süleyman Nazif, zihninde yarattığı Namık Kemal'i, kendisi için örnek almıştır demek yanlış olmaz. Süleyman Nazif için, Namık Kemal, diğergâmlığı, kendi istikbâli için değil millet adına eyleme geçmesi, devlet yönetiminden yalnız milleti için hak, hukuk, adalet, hürriyet için taleplerde bulunması, kısacası "Görüp ahkâm-ı asrı münharif sıdk u selâmetten/Çekildik izzet ü ikbâl ile bâb-ı hükümetden (Göçgün, 1999: 7'den)" dizelerine yansıyan tavrıyla "ehl-i hamiyet" tendir. Nazif, Namık Kemal'in "Biz ol ulvî-nihâdânız ki meydân-ı hamiyetde/Bize hâk-i mezâr ehven gelir hâk-i mezelletden (...)/Civânmerdân-ı milletle hazer gavgâdan ey bî-dâd/Erir şemşîr-i zulmün âteş-i hûn-i hamiyetten (Göçgün, 1999: 9'dan)" veya "Kendini ya ehl-i hamiyet nasıl etmez telef/Altı ayda gâ'ib oldu altı yüz yıllık şeref (Göçgün 1999: 387'den)" dizelerinde yüksek perdeden dillendirdiği "ehl-i hamiyet" olmayı, *Gizli Figânlar*'ın başlıca düşüncesi olarak yine yüksek perdeden seslendirir. "Ehl-i hamiyet" olma düşüncesi, *Gizli Figânlar*'da geçen "rûfekâ-yı hamiyet, ehl-i hamiyet, hamiyet ehli, erbâb-ı hamiyet" gibi ifadelerle ve "Akıttı seyf-i mezâlim demâ'-ı mazlûmu/Aransın ehl-i hamiyet kefen kefen diyerek (...)/Mezâr u mahbesi 'arz eylemekte istibdâd/Hamiyyet ehline şimdi beğen beğen diyerek (Nazif, 1906: 19'dan)" gibi dizelerle, "devrin çarpık yönetim anlayışı"yla çatışıklık bağlamında savunulur.

Süleyman Nazif'in devrin yöneticilerinin yaptıkları yanlışlara, şahsi hürsuların memleket menfaatlerinin önünde tutulmasına ve yönetim anlayışındaki çarpıklığa dair eleştirileri, II. Abdülhamit dönemi ile sınırlı değildir; İttihat ve Terakki döneminde de devam eder. İlk sayısı 14 Mart 1912 yılında çıkan Hak gazetesinde İttihatçıların aleyhinde de yazabilmek şartıyla yazı yazmayı kabul eden Nazif, önceki dönemlerden devralınan karışıklık ve aksaklıkların İttihat ve Terakki tarafından düzeltileceğine olan inancının sarsılması neticesinde Hak gazetesindeki yazılarını seyrekleştirir, daha sonra da gazete ile olan ilgisini keser (Gür 1992: 89-92; Karakaş, 1988: 92-97). Hâdisât'ta yazdığı dönemde (1918-1919), devletin dağılmasından İttihat ve Terakki yönetimini sorumlu sayarak bu yönde yazılar kaleme alır (Karakaş 1988: 123-125). Nazif, İttihat ve Terakki döneminde de dürüst geçinen sahtekâr, hürsuz, vurguncu, talancı hiçbir idareciye asla boyun eğmez, keskin yazıları ve sözleri ile onlara göz açtırmaz. Son derece dokunaklı nükte ve hazırcı cevapları ile haklı bir şekilde onları alaya alır (Göçgün, 2009: 176).

Sonuç

Süleyman Nazif (1870-1927)'in başta *Gizli Figânlar* (1906) olmak üzere *Firâk-ı Irak* (1918) ve *Malta Geceleri* (1924) adlı şiir kitaplarına ve kitapları dışında kalan şiirlerinden bazalarına ("Plevne, Cenk Türküsü, Harp Şarkısı, Nerde Osmanlılar, Türk İlâhisi" gibi) bakıldığında Namık Kemal (1840-1888) etkisinde bir şairle karşılaşırız. Süleyman Nazif şiirindeki Namık Kemal etkisi, yalnız vatanî, millî ve dinî konulara gösterilen hassasiyet, vatan ve millet sevgisi, hürriyet fikri, devrin yönetim anlayışı ve yöneticilerine isyan, sergilenen siyasî duruş gibi içerik öğeleriyle sınırlı değildir. Nazif'in şiirlerinde Namık Kemal etkisini, sözcük kadrosu, sözcük seçimi ve kullanımı, çağrışımlar ve duygu değeri, imaj dünyası, hitabet üslûbu gibi dil ve üslûp özellikleri bakımından da görmek mümkündür. Dolayısıyla Edebiyat-ı Cedîde (Servet-i Fünûn) şiiri içerisinde değerlendirilen Süleyman Nazif'in bir yönüyle Namık Kemal takipçisi bir şair olduğunu, şiirlerinde derin bir Namık Kemal etkisi görüldüğünü rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu bakımdan Süleyman Nazif'in edebî kişiliğine, şiir dünyasına dair değerlendirmeler noktasında Namık Kemal etkisini dikkate almak gerekir.

KAYNAKÇA

- AKTAŞ, Şerif (2011). "Edebiyat-ı Cedide Şiiri ve Süleyman Nazif", *Edebiyat ve Edebî Metinler Üzerine Yazılar*, Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları, s.209-219.
- AKYÜZ, Kenan (?). "Süleyman Nazif", *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, s.387-406.
- BEYSANOĞLU, Şevket (1970). *Doğumunun 100. Yılında Süleyman Nazif*, Ankara: Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları.
- ÇAĞDAŞ, Tefvik Nevzat (1957). "Koca Süleyman Nazif", *Süleyman Nazif'ten Hatıralar*, (Haz. Hilmi Yücebaş), İstanbul: Dizerkonca Matbaası, s.30-32.
- ÇETİN, Nurullah (1993). "Süleyman Nazif'in Firâk-ı Irak Adlı Eseri", *Türkoloji Dergisi*, C.XI, S.1, Ankara, s.233-256.
- ENGİNÜN, İnci (1998). "Süleyman Nazif'in Edebiyatımızdaki Yeri", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Dergâh Yayınları, s.62-68.
- ERCİLASUN, Bilge (1989). "Servet-i Fünûn Edebiyatı", *Büyük Türk Klasikleri*, C.9, İstanbul: Ötüken-Söğüt Yayınları, s.267-275.
- GÖÇGÜN, Önder (1987). "Süleyman Nazif Hakkında Bazı Yeni Tespitler", *Türk Dili*, C.LIV, S.431, s.252-262.
- GÖÇGÜN, Önder (1999). *Namık Kemal'in Şairliği ve Bütün Şiirleri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- GÖÇGÜN, Önder (2009). "Süleyman Nazif'te Nükteler ve Hazırcevaplılık", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.39, s.173-186, Erzurum.
- GÖVSA, İbrahim Alaaddin (1933). *Süleyman Nazif*, İstanbul: Semih Lütfi/Sühulet Kütüphanesi.
- GÜR, Muhammet (1987). "Süleyman Nazif'in Edebiyatçılarımız Hakkındaki Görüşleri", *Türk Dili*, C.LVI, S.430, s.202-212.
- GÜR, Muhammet (1992). *Makale ve Mektuplarına Göre Süleyman Nazif*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- GÜR, Muhammet (1998). "Süleyman Nazif", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C.8, İstanbul: Dergâh Yayınları, s.66-69.
- HAMİT, Abdülhak (1918). *İlhâm-ı Vatan*, İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- KABAKLI, Ahmet (1966). "Süleyman Nazif", *Türk Edebiyatı*, C.2, İstanbul: Türkiye Yayınevi, s.590-596.
- KAPLAN, Mehmet (1994). "Hürriyet Kasidesi", *Şiir Tahlilleri I: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, İstanbul: Dergâh Yayınları, s.37-45.
- KARAKAŞ, Şuayb (1988). *Süleyman Nazif*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- KÖPRÜLÜZÂDE, Mehmet Fuat (1927). "Süleyman Nazif", *Hayat*, 13 Kânûn-ı sâni 1927, C.1, No: 7, s.9-11.
- KURGAN, Şükrü (1955). *Süleyman Nazif: Hayatı, Sanatı, Eserleri*, İstanbul: Varlık Yayınevi.
- NAZİF, Süleyman (1906). *Gizli Figanlar*, Mısır: Kütüphane-i İctihad.
- NAZİF, Süleyman (1918). *Firâk-ı Irak*, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası.
- NAZİF, Süleyman (1919). "Nerde Osmanlılar?", *Hâdisât*, 31 Mart 1919.
- NAZİF, Süleyman (1922). *Namık Kemal*, İstanbul: İkdâm Matbaası.
- NAZİF, Süleyman (1923). *Çal Çoban Çal*, İstanbul: Kader Matbaası.
- NAZİF, Süleyman (1924). *Malta Geceleri*, İstanbul: Yeni Matbaa.
- NAZİF, Süleyman (1925). *İki Dost*, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi.
- PARLATIR, İsmail (1988). "Namık Kemal", *Büyük Türk Klasikleri*, C.8, İstanbul: Ötüken-Söğüt Yayınları, s.370-391.
- SEVİLEN, Nazif (1957). "Süleyman Nazif", *Süleyman Nazif'ten Hatıralar*, (Haz. Hilmi Yücebaş), İstanbul: Dizerkonca Matbaası, s.9-10.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi (1997). *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Çağlayan Kitabevi.